

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI

Z DZIEJÓW POWIATU TOMASZOWSKIEGO I JEGO ROLI W STRUKTURZE OCHRONY GRANIC PAŃSTWA

Znaczenie Tomaszowa Lubelskiego wzrosło wraz z nadaniem mu rangi okręgu (siedziby najmniejszej jednostki administracyjnej) po I rozbiore Polski i wcieleniem do zaboru austriackiego. Wówczas terytorium Galicji¹ zostało podzielone na sześć cyrkułów² i 59 nieznanych dotąd w cesarstwie jednostek – okręgów³. Na czele cyrkułu stał starosta, któremu podlegali: pomocnik, praktykant, sekretarz, trzech kancelistów i aktuariusz⁴. Okręgiem zarządzał dyrektor okręgowy przy pomocy pomocnika, komisarza, dwóch kancelistów i aktuarusza. Tomaszów stał się siedzibą jednego z takich okręgów. Podział Galicji na tak wiele jednostek administracyjnych okazał się niezbyt dobrym rozwiązaniem ze względu na brak tak wielkiej liczby kandydatów na dyrektorów okręgów i wysokie koszty utrzymania urzędów. W związku z tym gubernator Galicji Andreas Hadik von Futak i radca dworu v. Bourguignon opracowali nowy projekt podziału, który został wprowadzony w życie patentem z 14 września 1776 r.⁵ Według tego dokumentu, Galicja została podzielona na sześć cyrkułów i 19 dystryktów⁶. Nowo utworzony

Dr JANUSZ ADAM FRYKOWSKI – były dyrektor Zespołu Szkół nr 1 w Tomaszowie Lubelskim.

¹ Taką nazwę otrzymał zabór austriacki.

² Były to odpowiedniki powiatu.

³ W. TOKARZ, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*, Wydawnictwo Gubrynowicz i Syn, Kraków 1905, s. 31-32; S. KUTRZEBA, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III: *Po rozbiorach*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Lwów 1917, s. 212-213.

⁴ Dawna nazwa pisarza sądowego niższego stopnia.

⁵ Por. J. PETER, *Szkice z przeszłości miasta kresowego*, Nakładem własnym, Zamość 1947, s. 372-374.

⁶ Nazwa jednostki administracyjnej, a także okręgu sądowego, wyborczego lub innego.

dystrykt tomaszowski wraz z dystryktami: zamojskim i sokalskim był podporządkowany cyrkułowi bełskiemu. Kolejna zmiana granic administracyjnych została przeprowadzona już 22 marca 1782 r. Wówczas na mocy kolejnego patentu ujednociono podział administracyjny Galicji i cesarstwa, znosząc okręgi, a w ich miejsce powiększając do 18 liczbę cyrkułów, podległych bezpośrednio guberniom⁷. W ten sposób prawie wszystkie dotychczasowe okręgi zamieniono na cyrkule. Wobec powyższego nowo powstały cyrkuł tomaszowski stał się najniższą jednostką administracyjną. Podlegały mu odtąd wyłącznie organy samorządowe lub patrymonialne. Swoim terytorium obejmował 12 miast i 196 wsi, zamieszkałych przez 124 733 mieszkańców, w tym 117 217 chrześcijan i 7516 żydów⁸. Obsadę cyrkułu stanowili: starosta, dwóch lub trzech komisarzy, sekretarz, dwóch kancelistów, jeden lub kilku praktykantów i dwóch posłańców. Do zadań cyrkułu należał nadzór nad sądownictwem, duchowieństwem i sprawami religijnymi, monopolami (solnym i tytoniowym), nad działalnością zarządów dóbr kameralnych, dyrekcji drogowej, kasowej, celnej, władz wojskowych przy konskrypcji, podczas przemarszów wojsk itp. Na czele starostwa w omawianym okresie stał Józef d'Elle Vaux de Limon. Należy sądzić, że cyrkuł tomaszowski przetrwał do co najmniej 1784 r., ponieważ w metryce józefińskiej z kolejnego roku już go nie wymieniono⁹.

Powrót Tomaszowa do bycia miastem powiatowym miał związek z okresem napoleońskim, a ściślej: z wojną polsko-austriacką i kończącym ją pokojem w Schönbrunn, podpisanym 14 października 1809 r. W jego wyniku powiększono obszar Księstwa Warszawskiego kosztem Austrii¹⁰. Do Księstwa przyłączono tzw. Nową Galicję oraz cyrkuł zamojski, odłączony od Galicji Wschodniej. Na mocy dekretu księcia Fryderyka Augusta z 17 kwietnia 1810 r. o podziale terytorialnym nowo przyłączonych ziem¹¹, Nową Galicję podzielono na cztery departamenty i 40 powiatów¹². Władzę administracyjną w departamentach sprawowali jednoosobowo prefekci, którzy mieli do pomocy radców prefektury i se-

⁷ S. KUTRZEBA, *Mistorya*, s. 213.

⁸ J. PETER, *Szkice*, s. 373.

⁹ Tamże, s. 374.

¹⁰ Podział administracyjny Księstwa Warszawskiego regulował art. 64 Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. Jednostką podziału administracyjnego pierwszego stopnia był departament. Departamenty dzieliły się na powiaty, powiaty z kolei na gminy wiejskie i gminy miejskie; por. M. ADAMCZYK, S. PASTUSZKA, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791-1982*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1985, s. 71-72.

¹¹ Był to podział administracyjny na wzór francuski; por. S. KUTRZEBA, *Historia*, s. 60-61.

¹² Departament krakowski – 11 powiatów, departament lubelski – 10 powiatów, departament radomski – 10 powiatów i departament siedlecki – 9 powiatów.

kretarza generalnego. Oprócz tego za sprawy sanitarne odpowiadał fizyk departamentowy, a za policyjne – komisarz policji, adiunkt i intendent.

Powiat tomaszowski wraz z dziewięcioma innymi powiatami (chełmskim, hrubieszowskim, kazimierskim, krasnostawskim, krańnickim, lubartowskim, lubelskim, tarnogrodzkim i zamojskim) znalazł się w departamencie lubelskim. W granicach powiatu oprócz Tomaszowa było sześć innych miast: Jarczów, Komarów, Kryłów, Łaszczów, Rachanie i Tyszowce¹³. Na czele powiatu stał podprefekt, który był zastępcą prefekta. Do pomocy podprefekt miał fizyka i chirurga. W 1812 r. obsadę powiatu stanowili: podprefekt Stanisław Grek, sekretarz Alojzy Zakrzewski, kalkulator Jakub Kaczorowski, sekwestратор powiatu Innocenty Horodyński oraz dwaj woźni: Józef Tomaszewski i Józef Ostrowski¹⁴. Jako miasto powiatowe Tomaszów stał się także siedzibą sądu pokoju, będącego najniższą instancją sądownictwa cywilnego i karnego. Sąd ten swoim zasięgiem obejmował cały powiat.

Traktat wiedeński z 1815 r. likwidował Księstwo Warszawskie. Jego część zachodnią oddano Prusom jako Wielkie Księstwo Poznańskie; z Krakowa, z powiatu krzeszowickiego oraz części krakowskiego i hebdowskiego utworzono Wolne Miasto Kraków; pozostała część Księstwa przekształcono w Królestwo Polskie. W latach 1815-1816 na obszarze Królestwa zachowano podział administracyjny Księstwa Warszawskiego. Królestwo było podzielone na osiem departamentów¹⁵, a te z kolei na powiaty. W podziale tym uwzględniony został także powiat tomaszowski. Trudna sytuacja ekonomiczna Królestwa zmusiła Rząd Tymczasowy do szukania oszczędności. Jednym ze sposobów stało się zmniejszenie wydatków skarbowych¹⁶ na administrację poprzez jej reformę, polegającą na zredukowaniu znacznej liczby okręgów administracyjnych niższego rzędu¹⁷.

W 1816 r. dokonano nowego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, na osiem województw, a tych na 39 obwodów¹⁸. Nowo powstałe

¹³ H. GROSSMAN, *Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności z 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny” 1925, t. 2, s. 105.

¹⁴ J. PETER, *Szkice*, s. 387-388.

¹⁵ Kaliski, krakowski, lubelski, łomżyński, płocki, radomski, siedlecki i warszawski.

¹⁶ Reforma ta przyniosła państwu oszczędności w wysokości prawie 1,4 mln zł.

¹⁷ Nazwano je obwodami, zachowując zgodnie z art. 118 ustawy konstytucyjnej z 27 listopada 1815 r. nazwę powiatów dla okręgów wyborczych, z których sejmiki szlacheckie miały wysyłać posłów na sejm; por. M. ADAMCZYK, S. PASTUSZKA, *Konstytucje polskie*, s. 95.

¹⁸ *Dokumentacja geograficzna*, zeszyt 4, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918 (Zarys historyczny)*, oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz, Polska Akademia Nauk, Warszawa 1956, s. 14-20.

województwo lubelskie ze stolicą w Lublinie funkcjonowało w latach 1816-1837. Niestety, w podziale tym nie uwzględniono powiatu tomaszowskiego, którego obszar w większości znalazł się w obwodzie hrubieszowskim. Samo miasto Tomaszów oraz gminy Rogóżno i Wieprzowe Jezioro weszły w skład obwodu zamojskiego.

Po upadku powstania listopadowego władze rosyjskie przystąpiły do stopniowego zacierania odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego od ziem Cesarstwa. Jednym z przejawów tej polityki była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych. Ukazem z 7 marca 1837 r. przemianowano województwa na gubernie¹⁹. Pięć lat później, ukazem z 11 października 1842 r., obwody zostały przemianowane na powiaty, a powiaty na okręgi²⁰. W wyniku reformy województwo lubelskie zostało przekształcone na gubernię lubelską, przy czym obszar guberni z siedzibą w Lublinie był identyczny z obszarem dawnego województwa. Z kolei obwody przemianowano na powiaty, a te na okręgi, właśnie do rangi okręgu został zdegradowany dawny powiat tomaszowski.

Po stłumieniu powstania styczniowego rząd rosyjski w krótkim czasie niemal całkowicie zunifikował ustrój administracyjny Królestwa z cesarskim. Urzędy gubernialne i powiatowe zreformowano na modłę rosyjską. Cały aparat administracyjny obsadzono Rosjanami. Aby ułatwić administracji rosyjskiej prowadzenie polityki ucisku narodowego wobec ludności polskiej, powiększono znacznie liczbę okręgów administracyjnych. Dokonano tego na mocy ustawy z 31 grudnia 1866 r., według której Królestwo Polskie zostało podzielone na dziesięć guberni i 85 powiatów²¹.

Należy zaznaczyć, że władze zwierzchnie zdawały sobie sprawę z trudności, jakie mogą wystąpić przy wyborze siedzib powiatów. Chodziło tu zwłaszcza o odpowiednie budynki wraz z niezbędnym wyposażeniem, ale także o przerzucenie na mieszkańców nowych powiatów kosztów reformy administracyjnej²². Nie inaczej zapewne przedstawiała się sytuacja w Tomaszowie,

¹⁹ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 20, Warszawa 1837, s. 412-417.

²⁰ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 30, Warszawa 1842, s. 280-285.

²¹ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 66, Warszawa 1866, s. 119, 189-193.

²² „Przy wybraniu takich miast – zdaniem gubernatora lubelskiego – przedstawia się między innymi ważna kwestia: jakie mogą wynikać koszta na pomieszczenia powiatów, przewiezienie akt, mebli – czy znajdują się w tych miastach gotowe domy rządowe, lub prywatne, które by można zająć na ten cel [...] czy mieszkańcy miast tych przyjmą na siebie w całości lub w jakiej mianowicie części koszta na to potrzebne” (Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL] (Rząd Gubernialny Lubelski [dalej: RGL], Adm., sygn. 1778, *Gubernator lubelski do naczelników powiatów*, 2.07.1865, k. 23).

skoro naczelnik powiatu hrubieszowskiego, z którego znacznej części miał być utworzony powiat tomaszowski, poinformował zarządcę dóbr: „Ponieważ zaś miasto Tomaszów projektowane jest na pomieszczenie biur nowego powiatu, przeto [...] wezwałem Magistrat miasta Tomaszowa, aby rozważył: czy w mieście [...] znajdują się gotowe domy rządowe lub prywatne, które można zająć na biura Naczelnika powiatu i kasy powiatowej, lub też zajdzie potrzeba wybudować nowe, albo dopełnić znaczne przebudowania i udogodnienia w domach istniejących. Czy obywatele i mieszkańcy przyjmą na siebie i w jakiej części kosztu na pomieszczenie powiatu i przywiezienie części akt [...] jakiego rodzaju będą z nich strony na ten cel ofiary, w gotowości lub w odstąpieniu domów, albo też w jednym i drugim”²³. Naczelnik miał przy tym nadzieję, że właściciel miasta, ordynat Zamoyski „zechce przyłożyć się do kosztów i ofiar jakie z jego strony są możliwe”. Nie wiadomo, czy i w jakim stopniu mieszkańcy Tomaszowa partycypowali w koszty utrzymania powiatu. Wiadomo natomiast, że ordynacja zadeklarowała pomoc w postaci materiałów budowlanych²⁴.

Jak już wcześniej wspomniano, powiat tomaszowski utworzono w głównej części przez podział powiatu hrubieszowskiego i zamojskiego. Nowo powstała jednostka administracyjna była najmniejszym powiatem w guberni; zajmowała obszar 1381 km² i zamieszkała była przez 55 631 osób²⁵. Obejmowała miasta Tomaszów, Tyszowce, Komarów, Łaszczów, Jarczów i gminy Rogózno, Kotlice, Krynice, Tarnawatka, Rachanie, Poturzyn, Dołhobyczów, Telatyn oraz Majdan Górny²⁶. Taki stan przetrwał do 1905 r., wówczas przeniesiono gminę Dołhobyczów do powiatu hrubieszowskiego²⁷. Kolejna zmiana nastą-

²³ APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej, sygn. 5652, *Naczelnik powiatu hrubieszowskiego do zarządu dóbr Ordynata hrabiego Zamojskiego w Warszawie*, 9.09.1865.

²⁴ Tamże. Ordynacja zgodziła się na dostarczenie 4 tys. sztuk cegły i 40 korców wapna.

²⁵ S. WIŚNIEWSKI, *W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1809-1865*, w: R. SZCZYGIEŁ (red.), *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011, s. 251. Według opracowania S. SZULC (*Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego. Przyczynki do statystyki byłego Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, t. I, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1920, s. 68), powierzchnia powiatu wynosiła 1286,5 km² co stanowiło 7,6% obszaru guberni lubelskiej.

²⁶ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 66, s. 295; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 67, Warszawa 1867, s. 377.

²⁷ Tamże, t. 66, s. 57; W. ĆWIK, J. REDER, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1977, s. 107.

piła w 1912 r., tym razem cały powiat tomaszowski włączono w skład nowo utworzonej guberni chełmskiej²⁸.

Okazało się, że niepokój naczelnika Hrubieszowa co do przygotowania Tomaszowa do roli siedziby powiatu był jak najbardziej uzasadniony. Miasto nie było przygotowane na przyjęcie sporej liczby urzędników, brakowało też pomieszczeń na siedziby nowych urzędów. Dlatego przez wiele lat biura urzędów lokowano w prywatnych domach, wynajmując pomieszczenia od mieszkańców. Do końca stulecia Zarząd Powiatowy mieścił się w domu przy ul. Lwowskiej pod numerem 225, którego właścicielem była rodzina Ludwika Dąbrowskiego, podsędka sądu pokoju. Do 1890 r. roczny czynsz według kontraktu wynosił 45 rubli. W 1891 r. Dąbrowscy przedłużyli kontrakt na sześć lat, podwyższając opłatę na 500 rubli rocznie²⁹.

Na czele powiatu stał naczelnik, który miał do pomocy dwóch zastępców – pomocników; jeden z nich kierował sprawami administracyjno-gospodarczymi, drugi zaś był odpowiedzialny za sprawy policyjne. Ten ostatni pełnił jednocześnie funkcję naczelnika straży ziemskiej, czyli sił policyjnych w danym powiecie. Naczelnik powiatu przewodniczył z urzędu zarządowi powiatowemu, w skład którego wchodził: mianowany przez gubernatora zastępca (był nim w pierwszych latach sędzia pokoju, asesor kolegiálny Mikołaj Lewieszko), lekarz powiatowy, przedstawiciel mieszkańców miast oraz sekretarz zarządu (Leopold Obuchowski)³⁰.

Naczelnikami powiatu tomaszowskiego w latach 1867-1914 byli³¹: 1. Flegont Fijałkowski (1867-1869), 2. Michał Szelistow (1869-1872), 3. Mikołaj Wielikopolski (1879), 4. Piotr Bogojawlenski (1886-1889), 5. Mikołaj Szangtaj (od 1889 r.), 6. Michał Fiodorow (po 1890 r.), 7. Dymitr Szalimow (do 1914 r.).

Tomaszów był także siedzibą sądu pokoju, którego okręg obejmował cały powiat. W mieście mieściła się również komora celna I klasy. Siedzibą okręgu celnego, w skład którego wchodziła komora w Tomaszowie, był Zawichost, naczelnik rezydował zaś w Sandomierzu. W wyniku zwycięskich dzia-

²⁸ W. ĆWIK, J. REDER, *Lubelszczyzna*, s. 105-106.

²⁹ APL, Zarząd Powiatowy Tomaszowski [dalej: ZPT], sygn. 1, *Kontrakt o najem domu w m. Tomaszowie na pomieszczenie Zarządu Powiatowego*, k. 26-27.

³⁰ *Pamiętnyja kniżka lublińskiej gubernii na 1872 g*, s. 24.

³¹ APL, ZPT, sygn. 250, *RGL do naczelnika powiatu*, 27.07.1869, k. 17; *Pamiętnyje kniżki lublińskiej gubernii na 1870, 1872 gg*, s. 21, 17; *Pamiętnyja kniżka lublińskiej gubernii na 1879 g*, s. 17; APL, ZPT, sygn. 234, k. 1, *Gubernator lubelski do naczelnika powiatu*, 20.07.1889, [nlb]; APL, ZPT, sygn. 242, *RGL do naczelnika powiatu*, 15.12.1895, k. 1; *Pamiętnyja kniżka lublińskiej gubernii na 1912 g*, s. 29.

łań wojsk austro-węgierskich na przełomie sierpnia i września 1914 r. południowo-wschodnia część Królestwa znalazła się w zasięgu działalności austriacko-węgierskiej administracji okupacyjnej – komend etapowych. Już 22 sierpnia w Tomaszowie działał komisarz cywilny, którym został dr Edward Zontek³². W drugiej dekadzie września 1914 r. natarcie armii rosyjskiej zmusiło jednak Austriaków do wycofania się. Z tego powodu odsunięto organizację okupacyjnego zarządu tej części Królestwa do lata 1915 r.³³

Dnia 20 maja 1915 r., po wycofaniu się Rosjan z Tomaszowa powiat tomaszowski znalazł się ponownie pod okupacją austriacką³⁴. Nowe władze anulowały podziały administracyjne wynikające z utworzenia guberni chełmskiej, a nowy podział okupowanego terytorium został oparty na rosyjskim sprzed 1912 r.³⁵ Do 15 czerwca 1916 r. na wschodnich terenach nadbużańskich, a więc także w obwodzie tomaszowskim, władzę sprawowały wojskowe komendy etapowe. Od tego dnia obwód tomaszowski znalazł się w obrębie generałgubernatorstwa lubelskiego³⁶. Komendantem obwodu został pułkownik Juliusz Beran, komisarzem cywilnym, który stał na czele oddziału administracyjnego (jednego z dwóch oddziałów komendy obwodu), był Roman Żurowski³⁷. W kwietniu 1917 r. obwody przemianowano na powiaty³⁸. Okupacja austriacka trwała do jesieni 1918 r., kiedy rozbrojono w mieście garnizony wojskowe.

Po odzyskaniu niepodległości Tomaszów zachował status miasta powiatowego i był siedzibą władz powiatowych. Na czele powiatu stał starosta. Był reprezentantem rządu i szefem administracji ogólnej w powiecie, a jako przedstawiciel rządu miał prawo i obowiązek uzgadniania działalności całej administracji państwowej na obszarze powiatu w drodze regularnych zebrań naczelników niespolonych z administracją ogólną władz i organów istniejących w powiecie. Do kompetencji starosty powiatowego jako szefa administracji ogólnej należały wszystkie sprawy administracji państwowej powiatu, jeśli na mocy przepisów nie zostały zastrzeżone dla organów władzy naczelnej, wojewody i dla innych władz państwowych ani nie należały do kompetencji związków samorządowych. Starosta sprawował władzę w urzędzie

³² M. MĄDZIK, *Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej 1866-1918*, w: R. SZCZYGIEL (red.), *Tomaszów Lubelski*, s. 314.

³³ Tamże.

³⁴ J. PETER, *Szkice*, s. 93.

³⁵ W. ĆWIK, J. REDER, *Lubelszczyzna*, s. 116.

³⁶ Tamże.

³⁷ *Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej w Tomaszowie*, nr 1, 1.04.1916, s. 1.

³⁸ Tamże, nr 5, 15.05.1917, s. 33.

zwanym starostwem, a do pomocy miał urzędników mianowanych dla poszczególnych komórek w starostwie.

Do współdziałania ze starostą w wykonywaniu zadań administracji ogólnej powoływano czynnik obywatelski, reprezentowany przez organy powiatowego związku komunalnego. Organem ustawodawczym i kontrolującym tego związku był Sejmik Powiatowy, a wykonawczymi – Wydział Powiatowy oraz przewodniczący Sejmiku i Wydziału, którym był z urzędu starosta powiatowy³⁹.

Starostami tomaszowskimi w okresie międzywojennym byli⁴⁰: 1. Bilski (od listopada 1918 do marca 1919 r.), 2. Tadeusz Józef Eytner (od marca 1919 do grudnia 1926 r.), 3. Wacław Młodzianowski (od grudnia 1926 do 1927 r.), 4. Kazimierz Wielanowski (od 1927 do 1939 r.), 5. Franciszek Olearczyk (w 1939 r.).

Pierwsze posiedzenie Sejmiku Powiatowego w Tomaszowie odbyło się już 12 lutego 1918 r.⁴¹ Przy Sejmiku działało sześć komisji stałych. Zajmowały się drogami, szpitalem, ochronką, przytułkiem oraz Centralą Handlową. Ponadto istniały komisja rewizyjna oraz rewizyjno-sejmikowa⁴².

Sejmik Powiatowy w Tomaszowie borykał się z kłopotami finansowymi, dlatego też często posiłkował się pożyczkami od państwa. Pieniądze te początkowo były przeznaczane na odbudowę miasta, a później także na inne cele. Wiązało się to z rozwojem planów gospodarczych Sejmiku, który zajmował się m.in. budową gmachów publicznych, budową dróg oraz zakładaniem sieci telefonicznej. W obrębie obecnego Urzędu Miasta, bliżej osi ul. Lwowskiej, postawiono drewniany, parterowy budynek – „Dworek Starosty”, w którym do 1939 r. miało siedzibę Starostwo. W 1939 r. oddano w stanie surowym piętrowy budynek Starostwa Powiatowego przy ul. Piłsudskiego, obecnie Lwowskiej. Starostwo dbało również o rozwój placówek kulturalnych, m.in. popierało Polską Macierz Szkolną oraz Warszawskie Towarzystwo Naukowe⁴³. Duże zasługi położyło również w dziedzinie poprawy stanu zdrowotności mieszkańców powiatu; utrzymywało szpitale, ochronkę, przytułek dla starców oraz sanatorium⁴⁴, a w pierwszych latach powojennych opiekowało

³⁹ A. AJNENKIEL, *Administracja w Polsce. Zarys historyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977, s. 69.

⁴⁰ J. PETER, *Szkice*, s. 93; „Ziemia Tomaszowska” 1.02.1927, s. 6; Archiwum Państwowe w Zamościu [dalej: APZ], Akta miasta Tomaszowa [dalej: AmT], *Księga protokołów Rady Miejskiej 1933-1939*, sygn. 188, s. 45.

⁴¹ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski [dalej: UWL], Wydział Ogólny, sygn. 873, s. 170.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, s. 172.

⁴⁴ Tamże, s. 183-189.

się także repatriantami⁴⁵. Przez wiele lat prowadziło także Centralę Handlową⁴⁶. Z jego też inicjatywy została otwarta w Tomaszowie Kasa Pożyczkowo-Oszczędnościowa⁴⁷.

Powiat tomaszowski stanowił oddzielny obwód policji państwowej. Bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości w mieście działała milicja ludowa oraz policja komunalna. Istniała też żandarmeria polowa, zorganizowana na wzór austriacki⁴⁸. Po rozwiązaniu tych formacji sprawy bezpieczeństwa przejęła policja państwowa, zorganizowana na podstawie ustawy sejmowej z 24 lipca 1919 r.⁴⁹

Przełożonym policji był komendant powiatowy. Miał pod zwierzchnictwem 14 posterunków. Brakuje bliższych danych o stanie osobowym policji tomaszowskiej, wiemy jedynie, że w 1922 r. obok komendanta i jego zastępcy na terenie powiatu pracowało pięciu starszych przodowników, ośmiu przodowników, czternastu starszych posterunkowych oraz 51 posterunkowych⁵⁰. Prócz policji państwowej, w mieście urzędowała nadal żandarmeria polowa, zajmująca się sprawami wojskowymi⁵¹.

Wybuch II wojny światowej i początek okupacji nie wpłynęły na zmianę statusu Tomaszowa jako miasta powiatowego. Po wydaniu 26 października 1939 r. dekretów o utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa miasto znalazło się w dystrykcie lubelskim, odpowiadającym terytorialnie byłemu województwu lubelskiemu⁵². Liczbę powiatów z piętnastu zredukowano do dziesięciu. Powiat tomaszowski został utrzymany i powiększony o część terenów zlikwidowanego powiatu biłgorajskiego. W związku z nowym podziałem, 29 kwietnia 1940 r. zlikwidowano powiat tomaszowski, włączając jego tereny do zamojskiego. Do tego czasu istniał w Tomaszowie urząd starosty. Po likwidacji powiatu w Tomaszowie powołano Landkommisariat – oddział starostwa w Zamościu. Na jego czele stał Walter Panzer. Siedziba landrata mieściła się w budynku byłego Związku Ziemiaków przy ul. Piłsudskiego. Landratowi podlegali w terenie wójtowie.

Zakończenie II wojny światowej, spowodowało kolejne zmiany w strukturze administracji samorządowej, w kształtującej się ustrojowo nowej Polsce.

⁴⁵ Tamże, s. 190.

⁴⁶ Tamże, s. 194-198.

⁴⁷ „Ziemia Tomaszowska” 3.05.1922, nr 1, s. 6.

⁴⁸ Tamże; APL, Starostwo Powiatowe Tomaszowskie [dalej: SPT], sygn. 1, s. 5.

⁴⁹ „Ziemia Tomaszowska” 3.05.1922, s. 16.

⁵⁰ Tamże, s. 6.

⁵¹ APL, SPT, sygn. 1, s. 5.

⁵² Z. MAŃKOWSKI, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1982, s. 88.

Manifest lipcowy PKWN unieważnił Konstytucję z 1935 r. i wprowadził zasady ustrojowe oparte na Konstytucji z marca 1921 r. Utrzymana została dwutorowość władzy. Na szczeblu powiatowym władzę wykonawczą sprawował starosta, w gminach miejskich burmistrz, a w gminach wiejskich wójt. Zlikwidowano Sejmik Powiatowy oraz zarządy miejskie i gminne, wprowadzając na ich miejsce rady narodowe. Organem wykonawczym Powiatowej Rady Narodowej pozostał Wydział Powiatowy.

Dekretem PKWN z 21 lipca 1944 r. na szczeblu powiatu utworzono organ wykonawczy administracji ogólnej, czyli Starostwo Powiatowe, którym kierował starosta. Pierwszym starostą tomaszowskim po II wojnie światowej został przewodniczący PRN Waław Mysakowski z Tarnawatki. Pełnił obie funkcje jednocześnie. W 1944 r. reaktywowano powiat, powiększając równocześnie jego obszar o gminy: Bełzec, Lubycza Królewska i Tarnoszyn, należące do 1939 r. do powiatu rawsko-ruskiego (województwo lwowskie). Do 1975 r. przeprowadzano drobne korekty granic, m.in. wyłączono gromady: Kotlice i Niewirków, a dołączono sołectwa: Budynin, Machnówek, Nabróż, Oserdów (z powiatu hrubieszowskiego) oraz część gmin: Lipsko i Płazów (z powiatu lubaczowskiego). Powiat tomaszowski graniczył od północy z powiatem zamojskim, od zachodu z biłgorajskim, od południa z lubaczowskim, od północnego wschodu z hrubieszowskim, od południowego wschodu zaś granica powiatu była zarazem granicą państwową.

Po wyzwoleniu Tomaszowa w 1944 r. siedzibą urzędu powiatowego został przedwojenny budynek starostwa, którego budowę wówczas zakończano; w latach 1966-1968 nadbudowano drugie piętro. Jak już wspomniano, budynek ten najpierw przeznaczono na potrzeby Starostwa, później Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, a w latach 1974-1975 – Urzędu Powiatowego. Przez następnych 15 lat mieściły się tu Urząd Miasta, Państwowy Zakład Ubezpieczeń oraz Urząd Skarbowy. Od sierpnia 1990 r. do wprowadzenia reformy administracyjnej z 1999 r. budynek użytkowany był przez Urząd Rejonowy Administracji Państwowej, a od dnia 1 stycznia 1999 r. stał się ponownie siedzibą Starostwa Powiatowego w Tomaszowie Lubelskim.

Starostowie, przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej i naczelnicy powiatu tomaszowskiego w latach 1944-1975⁵³: 1. Waław Mysakowski (starosta; 1944-1945), 2. Władysław Mrozowski (starosta; 1945), 3. Alfred Gryniuk (starosta; 1945), 4. Władysław Dzuban (starosta; 1946-1948), 5. Tadeusz Ziemia (starosta; 1948-1949), 6. Leon Krzaczek (starosta; 1949-1951);

⁵³ Za: B. CISŁO, *Tomaszowianie XX wieku wpisani w historię miasta i powiatu*, TomGraf, Tomaszów Lubelski 2002, s. 162.

7. Brzozowski (przewodniczący PRN; 1951), 9. Jan Demidowski (przewodniczący PRN; 1952), 10. Mieczysław Popławski (przewodniczący PRN; 1953-1955), 11. Tadeusz Poniat (przewodniczący PRN; 1956-1959), 12. Kazimierz Dębek (przewodniczący PRN; 1960-1969), 13. Edward Szczerba (przewodniczący PRN; 1969-1972), 14. Czesław Jarząbek (przewodniczący PRN; 1972-1973), 15. Franciszek Łachowski (naczelnik; 1973-1975).

Ustawą z 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym państwa oraz zmianie ustawy o radach narodowych wprowadzono nowy podział. Utworzono wówczas 49 województw, a zlikwidowano pośredni szczebel administracyjny, czyli powiaty. Obszar zlikwidowanego powiatu tomaszowskiego w całości znalazł się w granicach powstałego województwa zamojskiego. Taki stan przetrwał do 31 grudnia 1998 r. Kolejna reforma administracyjna z dniem 1 stycznia 1999 r. przywróciła Tomaszowowi Lubelskiemu status miasta powiatowego. W granicach powiatu znalazło się 13 jednostek samorządowych, w tym miasta Tomaszów Lubelski i Tyszowce oraz gminy wiejskie: Bełżec, Jarczów, Krynice, Lubycza Królewska, Łaszczów, Rachanie, Susiec, Telatyn, Tomaszów, Tyszowce i Ulhówek. Obecnie powiat tomaszowski składa się z trzech gmin miejskich (prawa miejskie odzyskał Łaszczów) i dziesięciu wiejskich. Pierwszym starostą reaktywowanego powiatu był Edward Żuk, który pełnił tę funkcję przez dwie kolejne kadencje. Po nim starostą został Jan Kowalczyk, który sprawuje urząd do chwili obecnej.

Należy zaznaczyć, że powiat tomaszowski czterokrotnie w swoich dziejach był na obrzeżach państwa i dlatego stacjonowały na jego terenie wojska chroniące granic. Pierwszy raz – po reformie administracyjnej z 1867 r. Wówczas granica powiatu z Austrią stała się także rosyjsko-austriacką granicą państwową. W mieście rozlokowany został oddział straży granicznej, dowodzony przez sztabskapitana Piotra Sokołowskiego. Była to jednostka należąca do brygady straży granicznej stacjonującej w Zawichoście⁵⁴. Jak podaje Mazurek w *Kronice miasta...*, oprócz straży granicznej na początku XX wieku stacjonował tu także 15. Pułk Kozaków Dońskich. Dla tych jednostek na terenie miasta wzniesiono koszary ze szpitalem oraz rzeźnię. Po odzyskaniu niepodległości, w okresie międzywojennym powiat przestał być okręgiem przygranicznym i tym samym stracił znaczenie w strukturze obronnej państwa. Miano nadgranicznego zyskał ponownie w latach 1945-1975. Wówczas obroną wschodniej granicy państwa, która była po części także granicą powiatu, zajmowały się następujące formacje:

⁵⁴ *Pamiętniki księżki lublińskiej gubernii na 1872 g.*, s. 24.

– 7. Oddział Wojsk Ochrony Pogranicza (od 31 listopada 1945 do 21 września 1946 r.). Oddział został sformowany w grudniu 1945 r. z żołnierzy 3. i 14. Dywizji Piechoty, na podstawie rozkazu Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego nr 0245/Org. z 13 września 1945 r. Sztab oddziału stacjonował we Włodawie i Lublinie oraz Chełmie przy ul. Lubelskiej 131. Oddział podlegał szefowi Wydziału WOP przy Dowództwie Lubelskiego Okręgu Wojskowego, płk. Emilowi Czaplińskiemu;

– Lubelski Oddział Wojsk Ochrony Pogranicza nr 7 (od 21 września 1946 do 20 marca 1948 r.). Sformowany został w 1946 r. na bazie 7. Oddziału Ochrony Pogranicza, na podstawie rozkazu Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego nr 0153/Org. z 21 września 1946. Sztab oddziału stacjonował w Chełmie Lubelskim. Dowódcą był ppłk Eugeniusz Engerman;

– 13. Brygada Chełmska WOP (od 20 marca 1948 do 3 października 1950 r.). Sformowana została w 1948 r. na bazie Lubelskiego Oddziału WOP nr 7, na podstawie rozkazu Ministra Obrony Narodowej nr 055/Org. z 20 marca 1948 r. Sztab brygady stacjonował w Chełmie Lubelskim. Dowódcami byli: ppłk Eugeniusz Engerman i ppłk Witold Kłoczko;

– 23. Brygada WOP (od 3 czerwca 1950 do marca 1956 r.). Sformowana została w 1950 r. na bazie 13. Brygady Ochrony Pogranicza, na podstawie rozkazu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego nr 043/Org. z 3 czerwca 1950 r. Sztab brygady stacjonował w Chełmie Lubelskim. Dowódcami brygady byli: ppłk Eugeniusz Engerman i ppłk Stanisław Czesławski;

– Grupa Manewrowa WOP Tomaszów Lubelski, JW 1062 (od marca 1956 do 6 lipca 1956 r.) i Samodzielny Oddział Zwiadowczy WOP Tomaszów Lubelski, JW 1920 (od 6 lipca 1956 do 24 czerwca 1957 r.), powstały po rozformowaniu 23. Brygady WOP;

– 23. Chełmski Oddział WOP (od 25 czerwca 1957 do 30 maja 1976 r.).

Po likwidacji powiatu w 1975 r. granicę wschodnią na tym obszarze patrolowały jednostki Nadbużańskiej Brygady WOP (od 31 maja 1976 do 30 października 1989 r.) i Nadbużańskiego Batalionu Bieszczadzkiej Brygady WOP (31 października 1989 do 15 maja 1991 r.). W niecałe dwa lata po reformie administracyjnej zreorganizowane zostały struktury WOP. Na podstawie zarządzenia Komendanta Głównego Straży Granicznej nr 6/91 z 14 lutego 1991 r. w sprawie terytorialnego zasięgu działania organów terenowych powołano Komendę Nadbużańskiego Oddziału SG. Z dniem 7 maja 1991 r. rozwiązano Nadbużański Batalion Graniczny Bieszczadzkiej Brygady Wojsk Ochrony Pogranicza w Chełmie i w to miejsce utworzono Nadbużański Oddział Straży Granicznej, z siedzibą również w Chełmie, któremu 22 września 1991 r. nadano sztandar i imię 27. Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej.

Komendantami Nadbużańskiego Oddziału Straży Granicznej byli: 1. ppłk Józef Biedroń (od 11 marca 1991 do 7 listopada 2000 r.), 2. gen. bryg. Marek Dominiak (od 7 listopada 2000 do 26 lipca 2007 r.), 3. płk Wiesław Świętosławski (od 26 lipca 2007 do 3 kwietnia 2009 r.), 4. płk Marian Pogoda (od 3 kwietnia 2009 do 11 kwietnia 2011 r.), 5. płk Jarosław Frączyk (od 11 kwietnia 2011 r. do chwili obecnej).

Ochroną granicy państwowej przebiegającej przez powiat tomaszowski zajmują się trzy placówki Straży Granicznej: w Hrebennem, Łaszczowie i Chłopiatynie. Placówka w Hrebennem zasięgiem działania obejmuje: w całości miasto i gminę Tomaszów Lubelski oraz gminy: Susiec, Tarnawatka, Krynice, Bełżec i częściowo gminy: Lubycza Królewska i Jarczów w powiecie tomaszowskim, w powiecie zamojskim – gminy: Łabunie, Krasnobród, Adamów, Zwierzyniec, Szczebrzeszyn, Radechnica, Sułów, Nielisz, a ponadto – całe powiaty: janowski, biłgorajski, kraśnicki i opolski. Całkowita długość chronionego przez placówkę odcinka granicy państwowej wynosi 16,7 km i jest to wyłącznie granica lądowa z Ukrainą. Na odcinku służbowej odpowiedzialności placówki funkcjonują dwa przejścia graniczne: drogowe i kolejowe przejście w Hrebennem.

Placówka w Łaszczowie ochrania odcinek granicy lądowej, wyłącznie z Ukrainą, na długości 16,04 km. Zasięgiem obejmuje część gmin: Jarczów, Łaszczów, Ulhówek, Rachanie i Lubycza Królewska. Placówka Straży Granicznej w Chłopiatynie zaś działa na całym obszarze gminy Telatyn i części gmin Ulhówek oraz Łaszczów. Główny obszar jej służbowej działalności obejmuje jednak powiat hrubieszowski. Ochraniany odcinek granicy państwowej z Ukrainą wynosi w jej przypadku 19,962 km. Jest to wyłącznie granica lądowa.

Reasumując nasze rozważania, możemy stwierdzić, że w swojej historii Tomaszów był co najmniej siedmiokrotnie siedzibą jednostki administracyjnej: czterokrotnie w czasie rozbiorów i trzy razy w Polsce niepodległej. W tym okresie trzykrotnie powiat tomaszowski był jednostką nadgraniczną, której granica administracyjna pokrywała się z granicą państwową. Z tego też powodu na terenie powiatu stacjonowały jednostki odpowiedzialne za ochronę lub bezpośrednio za obronę granicy. Jeżeli takowych nie było, granica kontrolowana była przez oddziały wojskowe z innych terenów. Należy zaznaczyć, że prezentowany tekst nie wyczerpuje tematu, a jest jedynie szkicem, który powinien być przyczynkiem do dalszych badań. Celem ich będzie przedstawienie historii powiatu tomaszowskiego z uwzględnieniem jego roli w systemie ochrony granicy państwowej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Państwowe w Lublinie

- Rząd Gubernialny Lubelski, Adm. sygn. 1778.
Archiwum Ordynacji Zamojskiej, sygn. 5652.
Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Ogólny, sygn. 873.
Starostwo Powiatowe Tomaszowskie, sygn. 1.
Zarząd Powiatowy Tomaszowski, sygn. 1, 234, 242, 250.

Archiwum Państwowe w Zamościu

- Akta miasta Tomaszów, Księga protokołów Rady Miejskiej 1933-1939, sygn. 189.

Muzeum Regionalne im. dra Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim

- MAZUREK J., Kronika miasta Tomaszów Lub. od 1939 r., H/351/MT.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 20, Warszawa 1837.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 30, Warszawa 1842.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 66, Warszawa 1866.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 67, Warszawa 1867.
Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej w Tomaszowie, nr 1, 1.04.1916.
Pamiętna książka lublińskiej gubernii na: 1870, 1872, 1879, 1912 g.
„Ziemia Tomaszowska” 3.05.1922, nr 1.
„Ziemia Tomaszowska” 1.02.1927, nr 17.

LITERATURA

- ADAMCZYK A., PASTUSZKA S., Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791-1982, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1985.
AJNENKIEL A., Administracja w Polsce. Zarys historyczny, Książka i Wiedza, Warszawa 1977.
CISŁO B., Tomaszowianie XX wieku wpisani w historię miasta i powiatu, TomGraf, Tomaszów Lubelski 2002.
ĆWIK W., REDER J., Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1977.
Dokumentacja geograficzna, zeszyt nr 4, Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918 (Zarys historyczny), oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1956.
GROSSMAN H., Struktura społeczno-gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności z 1808 i 1810 r., „Kwartalnik Statystyczny” 1925, t. 2.
KUTRZEBA S., Historia ustroju Polski w zarysie, t. III, Po rozbiorach, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Lwów 1917.
MAŃKOWSKI Z., Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1982.
PETER J., Szkice z przeszłości miasta kresowego, Nakładem własnym, Zamość 1947.

- SZULC S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego. Przyczynki do statystyki byłego Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. I, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1920.
- TOKARZ W., Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783, Wydawnictwo Gubrynowicz i Syn, Kraków 1905.
- WIŚNIEWSKI S., W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1809-1865, w: R. SZCZYGIEL (red.), Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011.

Z DZIEJÓW POWIATU TOMASZOWSKIEGO I JEGO ROLI W STRUKTURZE OCHRONY GRANIC PAŃSTWA

S t r e s z c z e n i e

Artykuł przedstawia rys historyczny funkcjonowania miasta Tomaszów Lubelski jako siedziby jednostki administracyjnej. Na wstępie przedstawiono okoliczności, w których Tomaszów po raz pierwszy stał się siedzibą władz administracyjnych, tj. okręgu, i dalsze funkcjonowanie miasta jako siedziby cyrkułu i powiatu. Opisano także, kiedy miasto straciło status siedziby władz i poddano analizie przyczyny tego zjawiska. W miarę możliwości przedstawiono struktury poszczególnych urzędów i odtworzono ich obsadę. W związku z tym, że powiat tomaszowski czterokrotnie w swoich dziejach położony był na rubieży państwa, omówiono jego rolę w systemie obrony granic państwowych. Wymieniono także jednostki wojskowe chroniące granicy, stacjonujące zarówno w mieście, jak i na terenie powiatu.

Słowa kluczowe: powiat tomaszowski; administracja powiatu; struktura; ochrona granic.

FROM THE HISTORY OF TOMASZÓW DISTRICT AND ITS ROLE IN THE PROTECTION OF STATE BORDER

S u m m a r y

The article presents the history of Tomaszów Lubelski as the seat of administrative unit. At the beginning it introduces Tomaszów when it first became the seat of administrative authorities, and later it continued as the headquarters of a district. Moreover, the article describes the loss of the seat of government; the causes of this situation were analyzed. As far as possible, the article shows the structure of different agencies and presents their staff. Finally, Tomaszów district four times in its history was situated at the frontiers of the country. Therefore, its role in the defence system of the state border was discussed in the article. All the military units that were based in the city and in the district were mentioned, as well.

Key words: Tomaszów district; local country authorities; structure; border protection.

Translated by Martyna Wojciechowska